

Vaqif Tapdıq oğlu Qurbanov¹, Sevil Əhməd qızı Hümətova²
“NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ” FƏNNİNİN TƏDRİSİ: PROBLEMLƏR VƏ VƏZİFƏLƏR

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri hər bir sahədə olduğu kimi dil və nitq mədəniyyətimizin inkişafı üçün də müdrik məsləhətlər verərək demişdir: “Mədəniyyəti yüksək olan xalq həmişə inkişaf edəcək, həmişə irəli gedəcək”. “Nitq mədəniyyəti bütün məktəblərdə tədris olunmalıdır”, “Dilimiz çox gözəl olduğu kimi, həm də fəni geniş ifadə etmək imkanlarına malikdir”. “Şəxsən mən bu dildə danışmağım ilə fəxr edirəm” və s.

Bəli, bunlar uşaqlar və gəncləri Azərbaycan dilində mədəni nitqə yiyələndirmək üçün çox qiymətli nəzəri istiqamətlərdir. Həqiqətən də, böyüyən nəslə nitq mədəniyyətinə yiyələndirmək Azərbaycan dili təliminin strateji məqsədi və taktiki vəzifələrinə müvafiqləşdirmiş olur.

Qeyd etməliyik ki, nitq mədəniyyəti hazırdə orta məktəbdə “Azərbaycan dili” fənni daxilində (X-XI siniflərdə) öyrədilir. Orta ixtisas və ali məktəblərdə seçmə fənn kimi tədris olunur. Nitq mədəniyyəti mühazirə, seminar formasında aparılır və nəticələri imtahanlarla yekunlaşdırılır. Bu fənnin keçmişdə münasibət bugünkü kimi olmayıb, yalnız ali təhsilin filologiya fakultəsində tədris olunmuşdur. İndi isə bütün fakultələrdə həm “Nitq mədəniyyəti və natiqlik sənətinin əsasları” və həm də “Azərbaycan dili” və nitq mədəniyyətinin əsasları” fənni kimi öyrədilir (1, s. 5-12).

Filoloji, ibtidai və məktəbə qədər təhsil fakultələrində bu fənn nitq mədəniyyəti və natiqlik sənətinin əsasları, riyaziyyat, fizika, kimya, biologiya və s. fakultələrdə isə “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” keçilir. (1, s. 3-92)

Seçmə fənlərin bu şəkildə adlandırılmasının səbəbi onurda əlaqədardır ki, filoloq, ibtidai təhsil və məktəbə qədər ixtisaslarda tələbələr “Azərbaycan dili”ni də öyrənir, nitq mədəniyyətini də, digər fakultələrdə isə Azərbaycan dili keçilmədiyindən tələbələr “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” programından əvvəlcə dil normalarını, sonra da nitq normalarını öyrənir və müəllim, natiqlik sənətinə yiyələnməyin yollarına bələd olurlar. Doğrudan da, tələbələrə əvvəlcə görək fonetik, leksik, qrammatik normalar öyrədilsin sonra da nitq normalarını mənimsədsin. AXI nitq normaları dil normalarına əsaslanır. Beləliklə, bu fənnə ayrılan 30 dərslərdən 6-8 i dil normalarının bərpə edilməsinə qalan 20-22 saatı isə nitq mədəniyyəti və natiqlik sənətinə həsr olunsun. Tələbələr natiqlik sənətindən mədəni nitqin düzgünlük, dəqiqlik, aydınlıq, səlislik, məntiqlik, orjinallıq, yığcamlıq, ifadəlilik və s. dərindən bələd olmalıdırlar. Ən əsası isə gələcək müəllim olan tələbələr nitqin öyrədici və təsiredicilik normalarına, habelə nitq etiketlərinin, o cümlədən sual vermək, söhbətə qoşulmaq, təkliflər irəli sürmək, rəqlamenti gözləmək mədəniyyətinə yiyələnməmiş olurlar.

Biz dil normalarının yada salınması və bərpə edilməsinə ona görə xüsusiylə vurğulayırıq ki, bunlar orta məktəbdən öyrənilmiş və məlum məsələlərdir. Filologiya fakultəsində isə bunlar yenidən keçilir. Odur ki, başlıca diqqət natiqlik sənətində öyrədici və təsiredicilik sənətinin yaradılmasına yönəldilir. Bu isə deməkdir ki, gənə müəllim nitqin oxu-qıraç nümunəsi sənətinə hesablanmış olsun. Filoloq tələbə ədəbi dilin bütün normalarına bələd edildiyi kimi, natiqliyin söz, cümlə, mətn seçimi habelə, təşkil olunmuş və təşkil olunmamış nitq sənətinə mənəviyyətə də bələd olmalıdır. Bunlar birdən birə qazanılan bacarıqlar və vərdişlər deyil. Çünki, bilik, bacarıq, qabiliyyət mərhələləri gətirdikcə təkmilləşən prosesdir. Sənətin isə son nəticədir.

Qeyd etməliyik ki, nitq mədəniyyətindən filoloq tələbəyə dərslər verən müəllim natiqliyin bütün növlərindən xəbərdar olmalıdır. Müəllim bilməlidir ki, hüquqi, siyasi, dini və s. natiqliyin də əsasında müəllim natiqlik dayanır. Çünki həmin peşə sahiblərini də yetişdirən, formalaşdırən yenə müəllimlər olar. Müəllim dünyada cəmiyyətin gövhəridir. Sözləri isə, onun cövhəridir. Müəllim sözü ilə öyrədir. Söz onun əlində başlıca silahdır. Dahi Fuzulinin insan və onun sözü haqqındakı fikri burada müəllimə də birbaşa aiddir. Stat belədir: O, qəsidlərinin dibachəsində, yəni bədii müqəddiməsində həmin fikri obrazlı formada belə vermişdir: “Elə ki mən ... fərsət gözümlü addım, aləm sədəfində insandan qiymətli bir gövhər görmədim və insan gövhərində isə sözdən şərtli cövhər tapmadım. Şair sözü “səf qıldıqca tükənməyən xəzinə” adlandırılır (Bax: 2, s. 87)

Daha sonra şeir sözünün mahiyyətini belə açır:

Əzəldən ucadı sözün məqamı,
 Hər yerdə sevrələr sahib kəlamı.
 Sözün vəsfi mənim hünərim deyil,
 Sözün qiymətinə söz yox, yəqin bil.
 Gözəl yaranmışdır söz əzəl başdan,
 Düzlük ondakı hüsnü artıran.
 Düzüklə artmışdır sözün qiyməti,
 Düzükdür hər şeyin ilk məziyyəti. (2, s.89)

Əlbəttə, biz burada əsl nitq mədəniyyəti müəllimindən danışırıq. Gələcək müəllimlərə akademik nitq, bədii söz ustası olmaq nümunəsi keçir və hər bir sözü ilə yaratdığı xəyallarında müəllim obrazı görürük. Xətib Təbrizi kimi. Tarixdə onu öyrədici nitq kimi tərifləyirlər. Bağdatda Nizamiyyə mədrəsəsində “sintaksisin atası” kimi ad çıxarmışsa da nitq kimi ad-san qazanmışsa da lakin Əbdül-Üla mədrəsədə olan hifzətmə və yaddaşı götürüb heyratlənir və bu istedadı möcüzə hesab edir. (Bax: 2, s.70)

Müasiri olduğumuz bəzi nitq mədəniyyəti müəllimləri nitq mədəniyyətindən heç bir poetik nümunə

¹ ADPU-nun dosenti, pedaqogika üzrə elmlər doktoru.

² BSU-nun dosenti, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru.

əzbərləməyi məsləhət görmürlər. Halbuki onların programında və istifadə etdikləri vəsaitdə nətiqlik sənəti N.Gəncəvi, İ.Nəsimi, M.Fizuli, M.P.Vaqif, M.Ə.Sabir, H.Cavid, S.Vurğun, Ş.Qurbanov və s. kursu kimi öyrənilir. Bəs elə isə öyrənilən mətn nəzərdirsə ondan bir parçanı əzbər yadda saxlamaq və söyləməyi tələb etmək niyə sovet təhsilindən qalma köhnə miras hesab edilsin. Bu səhv fikr çox geniş yayılmışdır. Ədəbiyyatçılar da belə düşünlülər: məktəb təfəkkürü təfəkkür məktəbidir, həmçinin də standartlarda “əzbər söyləyir” yoxdur.

Ona görə də ədəbiyyat müəllimi kimi nitq mədəniyyəti müəllimi də klassik poeziya nümunələri əsasında bədii söz ustaları yetirməkdənsə, nitq mədəniyyəti dərslərində fonetik təhlillə, qrammatik təhlillə baş qatırlar. Onlar Məhəmməd peyğəmbərin şeir əzbərləmək haqqında dediklərini unudurlar: “Yaxşı şeir də yaxşı söz kimidir”. Şeir əzbərləmək zehni itələyir.

Dahi Fizulidə oxuyuruq: “Şeir də elmdir, elmin kamil növüdür. Şeiri bəyənənlər şeir deməyə qüdrəti yetməyənlərdir”. Bu fikrə S.Təbrizinin də beyti qüvvət verir.

“Sözün mənasındadır söz deyənün qüdrəti,

Çün ətrindən bərlənər hər güllün lətafəti”

Bütün bu deyilənləri ali təhsildə çalışın ədəbiyyat müəllimləri bilirlər. Ancaq şeir əzbərləməyin əzbərçilik olduğunu, təfəkkür inkişafına əsaslanmadığını iddia edirlər. Bu çox səhv bir ideyadır. Yeri gəlmişkən bir həqiqəti də qeyd etməliyəm: Bu yaxınlarda bir ədəbiyyat fənni üzrə nəzəriyyəçi professorla disput açıldı. Professor dedi: “Şagirdə, tələbəyə mətni məna məzmun təhlil etmək yollarını, qaydalarını öytmək lazımdır, əzbərləməyi yox fikrinə iki tutarlı cavab verildiyini metodoloqdan eşitdik”; şagird, tələbə onsuzda poetik mətnin əvvəlcə məzmun və problemə təhlilini öyrənir, sonra həmin mətni başqalarına necə çatdırmaq qaydalarını və formalarını mənimsəyir. Mətni ifadə etmək, yəni başqalarına çatdırma son nəticədir, təhlil mərhələsi ondan qabaqdır. Şeirlə olan ədəbiyyatdan şədeyr parçalar əzbərlənməli və ifadə olunmalıdır. Təsədüfi deyil ki, din tarixi də bunu deyib, dil tarixi də. Məgər dini kitablar şərh olunmadan əzbərləndirilməmiş? Xeyr. Məgər hafizlər idrak mərhələlərini keçməmiş? Onlar Quranı həm dərk etmişdilər və həm də əzbər yadda saxlamışdılar. Özü də 13-14 yaşlarında.

Eyni zamanda onu da demək yerinə düşər ki, dünya şairləri içərisində Nizamının gücü, qüdrəti şeirlə deyilmiş müdrik kəlamlarındadır. Onlara necə biganə qalmaq olar? Eləcə də İ.Nəsiminin söz fəlsəfəsini M.Fizulinin eşq macarəsini, H.Cavidin söz qüdsiyyətini və s. ifadəli qırıqat etmədən və ya əzbər söyləmədən başqalarına necə çatdırmaq olar? və yaxud da məqsədsiz, məkurərsiz belə təlimə nə ad vermək olar: nitq mədəniyyətində Nizami kursunu keçmək lakin onun hikmətlərini əzbər söyləməmək.

Təhsilimizin bu problemini çox ciddi qəbul etmək lazımdır. Kurikulumu başa düşmədən, dərk etmədən obivatelcasino ondan danışanlar çox böyük qəbahət işlədirlər. Halbuki, müəllim standartlarının əsiri olmamalıdır. Onun standartlara əlavələri mütləq zəruridir. Məsələn bu kimi standartlar dominantlıq təşkil etməlidir. Şagird və ya tələbə: “mətni ifadəli oxuyur”, “mətni əzbər söyləyir”, “mətni pafosla oxuyur” və s.

Ali pedoqoji təhsildə nitq mədəniyyəti fənni Nizami Gəncəvi, İmaməddin Nəsimi, Məhəmməd Fizuli, M.P.Vaqif, M.Ə.Sabir, H.Cavid və s. natiqlik kursunda başlıca istiqamət olaraq ədəbi bədii nümunələri şərh etmə bacarıqları asılıdır. Natiqlikdə Heydər Əliyev kursu qarşısında tələbələrə diplomatik təfəkkürə və siyasi nitqə yiyələndirmək vəzifələri qoyulmuşdur. (1, s. 90-92)

Ümumillik liderin müəllim, məktəb, təhsil, tərbiyyə, mədəniyyət haqqında deyimlərini tələbə əzbər söyləyir, onların aydın şərhini verirsə, bundan gözəl nə ola bilər? Tələbə “neft siyasətinin” əsaslarını dəqiq deyirsə, bu ona əzbər yadda saxlamağın qanad açması deyilmi? Filosof alimimiz professor Əddin Şakirzadə bu fikri nəinki deyirdi, hətta tələqin edirdi ki, sitalarda dəqiqlik gözləmək alimə baş ucalığı gətirir. Fikrini sübutla qüvvətləndirmək istəyirsənsə, mənbələrdə, orijinalda olduğu kimi istifadə etməlisən... – deyirdi.

Beləliklə, biz buraya qədər nitq mədəniyyəti fənninin tədrisinin məzmunu məsələlərindən deyil, ona olan metodoloji münasibətdən danışmalı olduq. Bu problemin həll etmədən öyrədiləcək işin məzmunu üzrə seçim prinsiplərindən necə danışa bilərik? Bununla belə fənnin məzmunu ilə bağlı söhbətdə yalnız bir nüansı vurğulamağa ehtiyac görürük. Bu da natiqlikdə reklament məsələsi ilə əlaqədardır. Natiqlikdə nitq etikətləri öyrədilir. İcazə almaqla sual vermə, söhbətə qoşulma, sözsə qüvvət vermə o cümlədən reklamenti gözləmə etikətləri üzrə tələbələrə deyilənlər əsl mədəniyyət dərslidir. İndiki zamanda ali-təhsil müəssisələrində keçirilən nitq mədəniyyəti dərslərində reklamentin zəruriliyindən danışılır, nəzəri cəhətdən əsaslandırılır. Lakin icaslarda, yığıncaqlarda, konfranslarda bunlara əməl olunduğu müşahidə edilmişdir. Tələbə reklamentin təsdiq olunduğunu görmür. Belə olduqda kim nə qədər istəsə danışsın, hətta mövzudan kənara çıxırsa belə ona irad tutulmur, nəzərinə çatdırılmır, mikrofonlar söndürülmür, natiqə eyhamlar vurulmur, vaxtının çaldığı, keçdiyi xatırladılır, reklamenti pozduğu ona irad tutulmur. Bu da nəzəriyyə ilə təcrübə arasındakı ziddiyyətdən xəbər verir, nitq mədəniyyətinin tətbiqi şəraitinə bir növ kölgə salır.

Biz burada fikrimizi yekunlaşdırmaqla aşağıdakı təkliflərə keçməyi əhəmiyyətli hesab edirik:

1. Nitq mədəniyyəti fənni seçmə fənni də olsa onun tədrisi alim natiqlərə həvalə edilməlidir.
2. Belələri öz fənlərinin dərini bilicisi kimi olanlardan seçilməlidir.
3. Klassik ədəbi korifeylər bu fənnə kurs kimi proqramlaşdırılmalı və dərindən öyrədilməlidir.
4. Nitq mədəniyyəti fənninin məzmun xəttləri üzərində yenidən düşünmək və bu məqalədə qaldırılan məsələlər

və təkliflər nəzərə alınmalıdır.

Ədəbiyyat

1. V.T.Qurbanov, F.R.Xəlqov, S.I.Abbasova, Azərbaycan dili və nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, “Müəllim nəşriyyatı”, 2018, 186 s.
2. M.S.Əgərov Natiqlik sənətinin əsasları. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1975, 259 s.

Açar sözlər: nitq mədəniyyəti, natiqlik sənəti, nitq və təfəkkür, nitq inkişafı, vahid nitq rejimi, vahid tələbkarlıq, və nəzarət, normaların pozulması, tədqimat mədəniyyəti.

Ключевые слова: культура речи, ораторское искусство, речь и мышление, развитие речи, единый речевой режим, единый спрос и контроль, нарушение норм, культура презентации

Keywords: speech culture, oratory, speech and thinking, speech development, single speech mode, single question and control, violation of norm, presentation culture

Xülasə

Nitq mədəniyyəti üzrə bilik, bacarıq və vərdişlər orta məktəbdə Azərbaycan dili fənninin başlıca məqsədi kimi asılıdır. X-XI siniflərdə sistemləşdirilir. Orta ixtisas və ali təhsildə bu fənn seçmə fənn kimi müxtəlif adlarla – “Nitq mədəniyyətinin və natiqlik sənətinin əsasları”, “Azərbaycan dili və natiqlik sənətinin əsasları” kimi tədris olunur. Belə bir fənnin nəzərdə tutulmasının özü təhsilimiz üçün böyük uğurdur. Lakin problemləri də var, əlbəttə problemin həlli yolları da var. Məqalədə bu kimi məsələlərdən bəhs olunur.

Резюме

Знания, навыки и привычки речевой культуры прививаются в средней школе как основная цель азербайджанского языка. Систематизирован по X-XI классам. В средних и высших учебных заведениях этот предмет преподается как факультатив под разными названиями - «Основы речевой культуры и ораторского искусства», «Основы азербайджанского языка и ораторского искусства». Сама идея такого предмета - большая удача для нашего образования. Но есть проблемы, конечно, есть решения. В статье рассматриваются такие примеры.

Summary

Knowledge, skills and habits in speech culture are instilled in secondary school as the main goal of the Azerbaijani language. It is systematized in X-XI grades. In secondary and higher education, this subject is taught as an elective subject under various names - "Fundamentals of speech culture and oratory", "Fundamentals of the Azerbaijani language and oratory". The very idea of such a subject is a great success for our education. But there are problems, of course, there are solutions. The article discusses such examples.

Rəyçi: Dos.S. ABBASOVA